

A cigány etnicitás és identitás történeti problémái Temesvár példáján

<https://erdelyikronika.net/2020/06/a-cigany-etnicitas-es-identitas-torteneti-problemai-temesvar-peldajan>

Írta Nagy Pál

Írásom problémafelvető esszé. A cigány etnicitás és identitás relativitásának kérdését vetem fel történeti aspektusban, Temesvár példáján. Annak, hogy éppen Temesvárt választottam, elsősorban az a magyarázata, hogy az 1930-as években az itteni muzsikuskok sajátos identitáskeresésével találkozunk. Arra kerestem választ, hogy milyen társadalomtörténeti háttére lehetett ennek, milyen tényezők befolyásolták az etnikai besorolást és az önmeghatározást. A válasz egyelőre korlátozott, nem fogalmazható meg a város cigányságának összességére, a folyamatok és változások hézagosan mutathatók be. Jelen dolgozat kutatás közbeni állapotban született.

Elméleti, módszertani alapkérdésekben Henry E. Hale álláspontjának elfogadására hajlok. Nincs konszenzus arról, hogy mi az etnicitás. A „primordializmus”^[1] és a „konstruktivizmus” címkéivel illetett megközelítések pedig nem feltétlenül ellentétesek, nem szembeállítani kell őket, hanem együtt alkalmazni.^[2] Ebben az írásban sem keresek direkt választ erre, hasonlóan a kolozsvári és marosvásárhelyi cigányokról írt cikkeimhez^[3] abból indulok ki, hogy cigánynak azok tekinthetők, akiket a forrásokban annak neveznek. Elsősorban ezúttal is azt vizsgálom, hogy ezek az emberek milyen élethelyzetekben és tevékenységekben találhatók, hogyan jelennek meg saját lokális tereikben, környezetükben, milyen tágabb történeti összefüggésekben helyezhetők el.

Identitáskeresés az 1930-as években

Schiff Béla^[4] temesvári publicista, helytörténész és műfordító, a Magyar Lapok^[5] 1936. szeptember 6-iki számában arról számolt be, hogy a „bennszülött népzeneészek” képviselői felkeresték a levéltárat és azt kérték, hogy kutassák ki származásukat. Úgy tudták, hogy sötét bőrszínük és zenész mesterségük ellenére ők nem cigányok, hanem németek. A kérés hátterében a muzsikuskok cigányok önszerveződési törekvései, illetve az ennek kapcsán keletkezett konfliktusok húzódtak. A muzsikuskok cigányok az 1910-es évek vége óta országos és helyi,^[6] elsősorban érdekvédelemre és szociális gondoskodásra törekvő egyesületeket hoztak létre.^[7] E törekvések a trianoni határokon túlra került területeken is megfigyelhetők.

Korántsem volt azonban egyértelmű, hogy pontosan ki cigány és ki nem, s nem volt egyértelmű, hogy milyen kritériumok alapján. A temesváriak esetében a bőrszín és a muzsikus mesterség jelenik meg a besorolás alapvető kritériumaként, de nem mindenki fogadta ezt el. Voltak olyanok, akik cigánynak számítottak ugyan, de önmagukat nem cigánynak, hanem népzeneésznek nevezték és nem akartak csatlakozni a cigányok szervezkedéséhez. Temesváron sajátos helyzetet jelentett, hogy a cigánynak számító, de önmagukat nem cigányként meghatározni akaró muzsikusok német nyelvűek voltak, ún. „német cigányok”. A „német cigányok” kuriózitásnak számítottak már a 19. század óta, sem ők, sem környezetük nem tudta, hogy pontosan kik ők.

A temesvári muzsikusok „benszülöttségüket” hangsúlyozták, aminek építőköve az volt, hogy ők is németül beszélnek (Schiff szerint családi körben használtak cigány szavakat), mint a többi „burger”. Azonosnak és egyivásúnak akarták tudni magukat a város más polgáraival, azaz nem akartak cigányok lenni, de legalábbis nem akarták, hogy annak tartsák őket. Schiff megemlíti, korábban is többször tiltakoztak a szerkesztőségeknél, hogy a lapok ne nevezzék őket cigánynak. A nem cigányként történő önmeghatározásuk és a nem cigány polgárokkal való összetartozásuk erősítésére kihangsúlyozták, hogy ők különbek a „füstőcigányoknál”. Ez az elhatárolódás volt az egyik forrása az önszerveződésben is megjelenő konfliktusoknak. Vélhetően ki akarták vonni magukat a megvetettségnek abból a köréből, amivel az ún. „füstőcigányokat”, azaz a városi szegénynegyedekben, faluszéli és településeken kívüli putritelepeken élőket illették akkoriban.

Levéltári adatok a 18. századból

Schiff Béla 1936-os cikkében azt írja, hogy Barna János akkori levéltárnok kevés adatot talált a temesvári cigányokról. Annyit sikerült megállapítania, hogy a származása kiderítését kérő családok közül három szerepel 1790-ben: Wiederhofer, Becker, Leinberger. 2014 őszén kutatást folytattam Temesváron és átnéztem a leltárkönyveket, a „cigány” vezérszót keresve. Annak, hogy Barna János a cigányok után kutatott, nem találtam nyomát és nem tudnak erről a temesvári kollégák sem. A városi iratokat az 1850-es években alaposan megselejtezték, a 18. századból a városi jegyzőkönyveken kívül rendkívül kevés forrás maradt fenn. A cigányokról az 1770-es évek előttről nem találtam adatokat. Az 1770-es évekből szórványos adatokat találtam, bizonyosan az volt megállapítható, hogy ebben az évtizedben mindenképpen éltek cigányok Temesváron.

Az első olyan forrás, amelyből már plasztikusabb kép nyerhető, a város cigányságának 1784. évi összeírása. A *conscriptio* a helytartótanács 1773-tól rendszeresített 12 kérdőpontos formulájára készült,^[8] Sebestyényi Vincent városi szenátor hajtotta végre.^[9] 1784-ben,

ellentétben a később 19-20. században kialakuló, ma is jellemző szórtsággal, Temesvár egyetlen városrészében laktak cigányok, a Fabricában, avagy Gyárvárosban. A Gyárvároson belül külön említik a szerb szuburbiumban (Temesvarini in Sub-Urbio Rascianico Fabrica Locus Mansionis) és a német szuburbiumban (Temesvarini in Sub-Urbio Germanico Fabrica Locus Mansionis) élő cigányokat. A szerb szuburbiumban 14 családot, a német szuburbiumban 36 családot írtak össze.

A „szerb” cigány családfők délszláv és román nevei: Andreas Stan, Nistor Adam, Arsza Adam, Mitru Niczul, Philip Gyorgye, Dobrichi özvegye, Dragoj Vaszilija, Constantin Csambo, Georgius Csambo, Illia Jóhu, Raducs Csambo, Jonicka Gyorgye, Dragosin Jóhu, Rada Nicola.

A „német” cigány családfők zömmel német nevei: Franciscus Leinbeger, Franciscus Miller, Rosenberger özvegye, Laurentius Stirczinger, Martinus Rosenberger, Adamus Grünwald, Christopher Rozenberger, Franciscus Rozenberger, Andreas Steininger, Paroka Jovanovics, Casparus Grünwald, Stephanus Rozenberger, Georgius Hibner, Joannes Stirczinger, Franciscus Hibner, Josephus Schön, Georgius Huber, Mathias Stirczinger, Sigismundus Beker, Joannes Beker, Joannis Stirczinger, Mathias Leinberger, Joannes Grünwald, Ferdinandes Stetner, Jacobus Tholl, Josephus Miller, Andreas Widersager, Joannes Miller, Andreas Widersager, Joannes Miller, Rosenberger özvegye, Bartholomeus Widersager, Josephus Kuczmaier, Ignatius Grünwald, Antonius Berneker, Valentinus Miller, Joannes Müller, Petrus Rozenberger.

A két cigány csoportban egyaránt letelepült, adózó, jogállásra nézve *inquilinus* vagy *subinquilinus* családokat találunk. Foglalkozásra nézve a szerb szuburbiumban a cigány családfők vegyesen kovácsok és zenészek, egy-két ember *per manuales labores* tartotta el a családját, azaz keze munkájából, ami napszámosságot, alkalmi munkavállalást jelentett. A német szuburbiumban a cigány családfők közül 31-en éltek muzsikálásból, 4 családfő volt *manualista* (ugyanaz, mint a *per manuales labores*), 1 fő pedig kovács.

A cigányok letelepültségét, a Fabrica külvárosi társadalmába való beilleszkedtségét és a más, hasonló helyzetű lakosokkal való életmódbeli hasonlóságát mutatja, hogy a többi helyi lakos módjára öltöznek, a helyi bíró alá tartoznak (nincsenek külön vajdáik), lovakkal egyikük sem kereskedik. Az 50-ből 5 család lakott kunyhóban (*gazula*), 45 pedig házban (*domus, domuncula*). Ha forrásunk nem nevezné ezeket az embereket cigánynak, a zenész és kovács foglalkozáson kívül nem lenne más támpontunk, hogy cigánynak gondoljuk őket. A családneveik sem utalnak azonos etnikai hovatartozásra, egységes kulturális csoportra. Inkább értelmezhetnénk ezt a népességet a külváros sajátos marginális, szociális helyzete alapján meghatározott csoportjának. Ezt mutatja az is, hogy egy részük a szerbek, más részük a németek szuburbiumi környezetében élt. A Gyárváros szegényeinek világába tartozók ők, de

nem kényszerültek döghúsevésre és gyermekeik ruhátlanul járatására, életüket a környezetükével azonos szociális helyzet határozta meg, nem pedig valamiféle etnikai specifikumként értelmezhető értékrend, vagy egzotikus szokásrend és gondolkodásmód.

A beilleszkedettség állapítható meg a gyermekek nevelésére vonatkozó adatokból is. A helytartótanácsi rendeletekkel ellentétben, a temesvári magisztrátus nem vette el a cigány családok gyermekeit és nem adta őket nevelőszülőkhöz. Az iskoláskorú cigány gyermekek mind jártak iskolába, a németek között élők gyermekei a német iskolát látogatták (*frequentant Scholas Germanicas*).

Óvakodnék mindebből bármely messzemenő következtetést levonni, az a tendencia viszont megmutatkozik, mint más erdélyi és magyarországi városoknál is: a nagyobb, polgárosultabb városokban a cigányok valamelyest rendezettebb helyzetben éltek a 18. század utolsó harmadában, mint a jobbágyfalvakban élők, vagy a vándorlók.

Az 1930-as években az önmagukat „bennszülött népzeneész”-ként meghatározók, akik a levéltártól kértek bizonyosságot identitásuk megerősítéséhez, 18 családot tekintettek magukhoz tartozónak. Német családneveik mind szerepelnek az 1784-es összeírásban. A városnak ugyanabban a részében is éltek változatlanul (Zenész utca, Dob utca, stb.). Schiff Béla szerint úgy tudták családi tradíciók alapján, hogy elődeik Mária Terézia idején vándoroltak be Ausztriából, ugyanúgy betelepítették őket, mint a németeket, az ő megfogalmazásuk szerint, mint a többi németet.

A Bánság népességére vonatkozó régebbi szakirodalom[10] úgy tudja, hogy Mária Terézia 1763-as „gyarmatosítási” pátense idején ennek a területnek mintegy 33 ezer fő volt a népessége. A következő években a dél felől (azaz a Balkánról) bevándorlók között érkezett ide mintegy 6000 cigány. A későbbi kutatás[11] megállapította, hogy Mária Terézia már 1760-ban kísérletet tett cigányok letelepítésére a Bánátban, sikertelenül. Hozzá kell tennünk, hogy a kérdés nincs kellő alapossággal tisztázva. A közelmúltban a Bánságról író kutatók többnyire Grisellini leírását idézik az aranymosó cigányokról,[12] vagy összefoglalják ismereteinket e csoportról,[13] továbbá feltártak az 1828-as adóösszeírásból a cigányok mesterségeiről adatokat.[14] Jelen témám szempontjából fontos megjegyezni, hogy cigányok Ausztriából történt szervezett betelepítéséről, vagy spontán beköltözéséről akár a térség falvaiba, akár Temesvárra, a szakirodalom nem tud. Nincs ennek nyoma a temesvári városi iratokban sem, a cigányokról, mint speciálisan telepített csoportról nincsen szó a forrásokban, az 1770-es évektől úgy kerülnek elénk, mint a város lakosságába beletartozók.

A változások bizonytalan tendenciái

Temesváron az 1930-as években úgy tudták, hogy a német cigányok temesvári, illetve bánáti sajátosságnak tekinthetők, „abból az időből, amikor a Bánátot a töröktől való visszafoglalás után osztrák koronatarományként Bécsből kormányozták”.^[15] A 19. századi magyarországi adatok szerint ebben a térségben valóban megfigyelhető, főleg a városokban a „német cigányok” jelenléte, de az e kategóriába sorolható cigányok máshol jóval hamarabb kimutathatók, illetve Erdély és Magyarország más részein is megtalálhatók. Eddigi kutatásaim szerint a „*germani zingari*” kifejezést először Sopron vármegye 1717. évi statútumában használták.^[16] Bánáti sajátosságnak az tekinthető, hogy a felvilágosult abszolutista rendeletek, illetve Mária Terézia telepítési kísérletei nyomán a német nyelvhasználatban elterjedt a cigányok „*Neu Banater*” megnevezése.^[17]

Német nyelvű cigányokat említ Augustini ab Hortis is, az 1770-es években cigányokról írt munkájának^[18] a házakról és lakásokról szóló fejezetében: „Az erdélyi vándorcigányok egyébiránt három külön osztályt alkotnak: a moldovai, a német nyelvű, illetve a kanalas cigányokét.” Az öltözködésről szóló részben pedig ezt írja: „Erdélyben az úgynevezett egyiptomi nők avagy németajkú cigánynők a testük köré tekert takaró alatt állandóan izzó szénrel teli fazekat rejtegetnek, amellyel, ha lopás közben lebuknak, különösen falun, ügyesen, ugyanakkor elég félelmetesen is képesek védekezni a támadók ellen.” A mesterségek és a megélhetési módok kapcsán: „Erdélyben ... a németajkú cigányoknak az a szokásuk, hogy a férfiak nem koldulnak vagy dolgoznak, hanem tolvaj, csaló jósló, illetve más hasonló trükkökből élő feleségükkel tartatják el és tápláltatják magukat.” Ugyanennek a fejezetnek egy másik helyén a magyarországi németajkú jósnőkről: „Azok, akik jósnőnek adják ki magukat (a férfiak ugyanis nem foglalkoznak ilyesmivel), többre tartják magukat a többiekénél. Azt állítják, hogy ők valóban Egyiptomból származnak, és semmi közük a többi cigányhoz. Saját anyanyelvükön és az adott vidéken használt többi nyelven kívül németül is beszélnek – ami pedig az itteni cigányokra alig jellemző – ezért aztán eléggé valószínű, hogy ezek a jósnők az úgynevezett erdélyi németajkú cigányoktól erednek, és onnét lopóztak át észrevétlenül Magyarországra.” A nyelvről szóló fejezetben újra érinti a német nyelvismeretet: „Anyanyelvükön kívül azonban a magyarországi cigányok legszívesebben magyarul vagy szlovákul beszélnek, a német nehezükre esik, különösebben ugyanis nem kedvelik e nyelvet, és még akkor is ritkán tanulják meg, ha németek lakta területen élnek – ilyen esetben is inkább megmaradnak saját nyelvük mellett a szlováknál. Kivételt képeznek a jósnők, akik súlyt fektetnek a német-tanulásra, részben, mert ki szeretnének emelkedni a többi cigányasszony közül, részben pedig, mert éppen azáltal tudnak az emberek bizalmába férkőzni, és bennük csodálatot kelteni, hogy jól beszélnek a németet. Erdélyben is csak ritkán tanulnak meg a cigányok németül vagy szászul (hiába élnek

a szászok közt), inkább románul beszélnek. Azok viszont, akik a magyarok közt laknak, anyanyelvükön kívül a magyart is beszélnek.”

Erdélyben napjainkban is élnek németül, illetve németül is beszélő cigányok, leginkább a szász falvakban. A kutatók egy része, főként a kulturális antropológusok úgy vélik, a nyelvet, az evangélikus vallást és egyes társadalomszervezési formákat a szászoktól vették át.[\[19\]](#) Vannak roma „szomszédságok” a szász „*Nachbarschaft*” mintájára, amelyek egyesületként működnek és segítik a bajba jutott tagokat.[\[20\]](#) A vajolai evangélikus cigányok büszkén vállalják németes identitásukat. Gyülekezetük a szászok migrációja után átvette a templom fenntartását, az azzal járó munkát és költségeket.[\[21\]](#)

A jelenleg rendelkezésre álló adataink alapján nem látom bizonyítottnak, hogy a „német cigány” kategóriájába vonható cigányok azonos eredetűek lennének, továbbá azt sem, hogy teljességgel azonos kulturális mintával írhatók le. Inkább azt mondanám, hogy hasonlóságokkal és különbözőségekkel jellemezhetők. Az erdélyi szász környezetben, a bánsági sváb vidéken, valamint Temesváron élő, továbbá Sopronból ismert német cigányok esetében sem kellően megoldott az a probléma, hogy ezek a csoportok ugyanonnan kerültek-e a történeti Magyarország területére és az sem, hogy a 20. században és napjainkban tapasztalható állapotuk valóban asszimilációs folyamat következménye-e. Még bonyolultabbá teszi a kérdés vizsgálatát a „német cigányok” és zsidók kapcsolatainak tisztázatlansága. Temesváron pl. a muzsikus német cigányok közül több család vezetékeve zsidókéra emlékeztet. Gondolhatnánk, hogy csak a vezetékevek kialakulásának zsidók és cigányok közötti hasonlóságáról van szó, de ma már tudjuk, hogy több magyarországi „cigányzenész” zsidónak született, vagy zsidók és cigányok közötti vegyes házasságból, Temesváron erről sem tudunk még eleget. A temesváriakkal párhuzamba állítható pl. az eredetileg muzsikus zombori Herczenberger család, amelynek tagjai gazdag polgárcsaládokkal léptek házasságra és többen közülük értelmiségi pályákra léptek.[\[22\]](#)

Semmiképpen nem zárnám ki annak lehetőségét, hogy a „német cigányoknak” egy része a szociálisan leromlott állapotú németekből lett, akik feltehetően cigányokkal keveredtek. A soproni német cigányok esetében felmerül annak lehetősége, hogy a német területeken a harminc éves háború idején elszegényedett, otthontalanná lett népességből lettek cigánnyá. A Sopronból ismert, fentebb említett *zingari germani*-ről forrásaink leírásai leginkább rablóbandákra emlékeztetnek.[\[23\]](#) Lehetségesnek tartom, bár csak hipotézisként fogalmazhatom meg, hogy Augustini fentebb idézett kitételét a nyelvről nem a cigányok hajlandóságával (nem etnikai karakterrel), hanem társadalmi tényezőkkel magyarázhatjuk. Azaz, azért beszéltek a szász környezetben élő „cigányok” közül is kevesen németül, mert a szászok körében volt a legkisebb mértékű az olyan társadalmi romlás, melynek következtében nem cigányok cigányokká válhattak.

Döbrentei Gábor (1785-1851)[\[24\]](#) 1842-ben, Berzsenyi művei kiadásának előszavában arról ír, hogy a 19. század elején Temesvár nagyobb fogadóiban naponta cigányzene szól, s a cigányok magyar nótákat is játszanak. Döbrentei számára ez, ott és akkor még meglepő volt. Döbrentei 1822-ben a nyomdász és könyvkereskedő Trattner János Tamással (1789-1824/25)[\[25\]](#) járt Temesváron. A belvárosi fogadóban, ahol megszálltak, az ott muzsikáló cigány nem értette Döbrentei magyarul hozzá intézett szavait. Ezen Döbrentei még annál is jobban meglepődött, mint azon, hogy magyar nótákat játszottak a cigányok. 1842-ben felidézte Trattner két évtized előtti szavait: Temesváron „még a magyar muzsikus cigány is németté lett”.[\[26\]](#) Hasonlóképpen emlékezett a temesvári német cigányokra Degré Alajos (1820-1896)[\[27\]](#) is, az első ízben 1883-84-ben megjelent visszaemlékezéseiben.[\[28\]](#)

Napjaink kutatói közül azok, akik a cigányokat egyazon néphez/népcsoporthoz tartozó történelmi diaszpórának és kulturális csoportnak tartják, Trattner idézett szavai alapján valószínűleg etnikai értelemben cigányok asszimilációját feltételeznék. A strukturalista irányzatot követő kutatók viszont, akik a cigányokat elsősorban marginális csoportként értelmezik, bizonyára az etnicitás konstruálódását vetnék fel és azt a lehetőséget, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek következményeként szociálisan értelmezhető a cigányok helyzete. A temesvári cigányokról jelenleg nincs annyi ismeretünk, hogy ezt a kérdést megválaszoljuk, nem is tartom ezt most feltétlenül szükségesnek.

Az első magyarországi népszámláláskor,[\[29\]](#) az 1784-es cigányösszeírással egy időben a város 9479 fős tényleges népességének 3,01 %-a lehetett cigány. A „német cigányokra” vetítve az arány 2,41 %. A fentebb tárgyalt conscriptioból a Renzers-Dorfban 229, a Raatzen-Stadtban 57 cigány számolható ki, összesen 286 fő a Gyárvárosban. Ezt követően 1893-ig nincs érdemleges adatunk a cigányokról. Az 1893-as országos cigányösszeírás kiadása[\[30\]](#) a városokra a cigányok létszámának és általános viszonyainak adatait közli, a demográfiai struktúra nincs részletezve.

1893-ban Temesváron a lakosság 1,01 %-a volt cigány, ebből állandóan letelepedett 373, huzamosabb ideig tartózkodót nem mutattak ki, vándorcigány 29, összesen 402 fő. Az általános viszonyoknál olyan lakhelyeket (cigányház, putri, kunyhó), amelyek akkor sajátos cigány lakóalkalmatosságnak számítottak, nem tüntettek fel. Ebből arra következtethetünk, hogy a cigányok ugyanolyan lakókörnyezetben éltek, mint a hozzájuk hasonló helyzetű más városlakók, másképpen szólva lakókörnyezetükről (ellentétben a nyomornegyedek és a falusi putritelepek lakóival) nem lehetett besorolni, elkülöníteni, felismerni őket. A népszámlálásokban 1880-tól 1930-ig nincsenek adatok a temesvári cigányokról. 1930-ban 379 fő volt a cigányok száma, az akkori 102390 fős népességből, a szlovákokkal és bolgárokkal hasonló nagyságrendű, a zsidók, szerbek, magyarok, németek és románok számához képest elenyésző. A cigányok aránya nem érte el a fél %-ot sem.[\[31\]](#)

Ugyancsak 1893-ban Temes vármegye (Temesvárt is beleértve) 8812 fős cigány népességéből mindössze 42 főt írtak össze német nyelvüként. Önmagában Temesváron is több „német” cigány kellett, hogy éljen. Ez az ellentmondás is megerősíti azt, hogy nem volt egyértelmű a besorolhatóság, az okát pedig nem látjuk tisztán. Ugyanakkor a német nyelvű cigányok alacsony száma lehet az egyik oka annak, hogy bánáti kuriózitásként néztek rájuk.

A cigányokra vonatkozó kutatások általános tapasztalata, hogy a speciálisan a cigány népesség megszámlálását célzó censzusok, cigányösszeírások, mindig nagyobb lélekszámot mutatnak, mint a hivatalos népszámlálások, mind országos, mind helyi viszonylatban. Az eltérés részben az adatfelvételek módszereinek különbözőségéből fakad, másrészt a társadalmi folyamatokból. Jelenlegi, szűkösnek mondható adataink alapján is megállapítható, hogy Temesváron a cigányok aránya a 19. század végéig és azt követően is csökkent. A csökkenés elvándorlásra utal, ami összefügghet azzal, hogy a szerbek aránya is csökkent a városban, azaz esetlegesen a szerb Gyárváros cigányságának elköltözésével és/vagy asszimilációjával számolhatunk, de adódhat egyszerűen abból, hogy más csoportok (pl. zsidók, románok) aránya nőtt. 1930-ban a cigányok száma 6 fő eltéréssel ugyanannyi, mint 1893-ban az állandóan letelepedetteké. Ezzel együtt azonban az 1930-as években identitásukat kereső „német” cigányok nem tették ki a város teljes cigány népességét, becsléseim szerint csak kb. egynegyedét. A temesvári cigány népességnek tehát a nagyobb részéről lényegében semmit sem tudunk még. Egyelőre nem tudok válaszolni arra a lényeges kérdésre sem, hogy az 1833-1894 közötti időkből fennmaradt *Catastrum Civium Temesvariensium* című kimutatásokban miért nem találtam cigányokat.

1893-ban az egész Bácskában és Bánátban alacsony volt a cigány népesség száma. A térség nagyobb városaiban pedig Arad és Temesvár kivételével mindenhol 1 % alatti. Arad: 2,38, Temesvár: 1,01, Zombor: 0,99, Baja: 0,84, Szeged: 0,48, Újvidék: 0,48, Pancsova: 0,26, Szabadka: 0,05. E városokban mindenütt megfigyelhető az a felemelkedési folyamat, amit fentebb a Herzenbergerek esetében említettem. Szegeden pl. ebben az időben a cigánynak tartott emberek tiltakoztak az ellen, hogy a cigányok közé számítsák őket.[\[32\]](#) Temesvárról még nem ismerünk cigány családtörténeteket és életutakat, ennek ellenére a rendelkezésre álló adatok alapján le merem vonni azt a következtetést, hogy az itteni „német cigányok” körében is felemelkedési, polgárosulási, hasonulási folyamatról beszélhetünk.

Összefoglaló

Temesváron a „német cigányok” társadalomtörténetében a 18. század végétől az 1930-as évekig a magyarországi muzsikus cigányokra jellemző tendenciák érvényesültek. A város fogadói, kávéházai, éttermei jellegzetes és megszokott alakjainak számítottak. A Gyárvárosban különösen sok kaszinó és étterem volt,[\[33\]](#) ott megtalálhatták megélhetésüket és egyfajta

megbecsültséget, elismertséget is. Már az 1784. évi összeírás is azt mutatja, hogy a „német cigányok” elkülönültek más cigányoktól, Augustini leírása szerint ez máshol is jellemző volt. Ez az elkülönülés a város nem cigány polgáraihoz (főként a németekhez) való közeledéssel párhuzamosan erősödött. Még erősebb lett, amikor az 1920-as években a kávéházi és éttermi cigányzene gazdasági nehézségek és az ízlésváltozás miatt válságba került. Erre a válságra adott válasz volt az írásom elején említett önszerveződési törekvés, amely Temesváron nem a cigányok egységéhez, hanem további elkülönüléshez és konfliktusokhoz vezetett. A német nyelvű muzikusok esetében új identitáskeresést váltott ki, amellyel egyszersmind dekonstruálni igyekeztek környezetüknek azt a gyakorlatát, hogy cigánynak tekintsék őket. A dekonstrukció etnikai besorolásuk és önazonosságuk kritériumainak újragondolásával is járt.

A temesvári cigányok egyelőre vázlatosan ismert története is példa az etnicitás és az identitás relativitására. Összességében azt mondanám, hogy a cigányság itt is vegyes népesség, akik eltérő úton-módon lettek cigányok, részben etnikai átalakulások, részben pedig társadalmi állapotváltozások révén. Az 1930-as években szereplő családok esetében azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy ezek a koraújkorban német területre érkezett cigányok és a velük keveredett nemcigány népesség utódai, akiknél megmaradt ugyan a sötét bőr, mint etnikai jelleg, de identitásukban már németek voltak, illetve egyre inkább azzá akartak lenni. A Szentkláray Jenő[34] nyomán a „germanizáció fészke” nevezett Temesváron etnikai értelemben ezt némileg nehezítette bőrszínük, ám „burgerré” válásukban elsősorban nem kulturális, hanem társadalmi akadályokat kellett leküzdeniük, leginkább környezetük velük szembeni, őket a beilleszkedtségük ellenére különállónak meghatározó attitűdjét. Reálisnak tűnik, legalábbis nem zárható ki, hogy a temesvári népesség más részeivel együtt német nyelvterületről telepítették be őket is, ahogy maguk is gondolták Schiff Béla cikke szerint. A bőrszín és a foglalkozás tartotta meg őket cigányként a környezetük szemében, de önazonosságukban a németekhez tartozás, a német lakókörnyezet, a "németként" való élés erősebb volt. Történetükben több kérdés is nyitott még, amelyeknek megválaszolásához a helyi sajtó feltárása és további levéltári kutatások szükségesek.

Jegyzetek

[1] A magyarországi szakirodalomban gyakran nevezik esszencializmusnak.

[2] Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004/4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (Megtekintés: 2019. február 26.)

[3] Nagy Pál: Kolozsvár cigány népessége II. József korában. Erdélyi Krónika, 2017. november 26. Nagy Pál: Mozaikok Marosvásárhely és Marosszék cigányságának múltjából. Erdélyi Krónika, 2018. június 9.

[4] Életrajza: *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés V. (S-ZS)*. Főszerk. Dávid Gyula. Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010.

[5] Nagyváradon 1932-től Erdélyi Lapok címmel indult napilap. 1936-tól rövid ideig Új Lapok, majd Magyar Lapok címen jelent meg 1944 októberéig.

[6] Vö. Nagy Pál (szerk., vál. és bev.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő, 2011. 99-100. sz. közlések.

[7] E törekvésekről l. Hajnóczky Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 2019. Bevezető tanulmány 17-69.: Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon. Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első felében. *Romológia* 13. 31-52.

[8] A korszak rendeleti politikájáról és az összeírásokról l. Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszék, Kaposvár, 1998.

[9] Arhivelor Nationale Serviciul Judetean Timis, Fond 2., Inventár 141. Primaria Municipiului Timisoara 1691-1971. Az összeírás címe a külzeten: *Conscriptio seu Tabella Neo Colonorum in Libera, ac Regia Citte Temesvarini in Sub Urbis Fabrica Degentium, pro 1mo Semestri, a 1a xbris 783, usque Ultimam an May 784 Excelso Regio Locumtenentiale Consilio Hungarico Submittenda*. A belső cím: *Conscriptio Neo Colonorum, in Libera ac Regia Civitate Temesvarini in Sub-Urbio Rascianico, et Germanico Fabrica degentium pro 1mo Semestri Anni 1784 a 1ma Xbris 783 usque ultimam May 784. Excelso Consilio Regio Locumtenentiale Hungarico Submittenda*.

[10] Elsősorban Buchmann Károly: *A délmagyarországi telepítések története*. I. Bánát. Budapest, 1936.

[11] Soós István: Cigánygyerekek sorsa a 18. században. *História*, 1997. 5-6. sz. 25 - 27. p.

[12] Marjanucz László: *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716-1848. Osztrák tartományból magyar megyék*. Makó, 2017.

[13] Kakucs Lajos: *Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között*. Kriterion, Kolozsvár, 2016.

- [14] Kovách Géza: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848)*. Szeged, 1998.
- [15] Idézet Schiff Béla cikkéből.
- [16] Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. im.
- [17] Pl. a tiszaszentmiklósi uradalom (Torontál megye) német nyelvű összeírásában a *zigeuner* megfelelőjeként. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156 Fasc. 175. No. 002/a.
- [18] Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Szerk. Deáky Zita-Nagy Pál. Gödöllő-Budapest, Gyórfy István Néprajzi Egyesület, Magyar Néprajzi Társaság, Szent István Egyetem, 2009.
- [19] Kotics József: A szász kultúra szerepe a vajolai cigányok identitásában. *Ethnica*, 2008. 3. 89-94.
- [20] Pozsony Ferenc: Erdélyi szomszédságok. *Ethnographia* 1997. 1-2. 235-263.
- [21] Orbán László: Emberek a láthatáron. Evangélikus cigányok Vajolán. *Keresztény Szó*, 1997. április.
- [22] Landauer Attila: *Cigány származású értelmiségiek a Kárpát-medencében (1867-1945)*. Kézirat. A családról szóló cikkek: Landauer Attila (szerk., bev.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953)*. L' Harmattan, Budapest, 2016. passim.
- [23] Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. im.
- [24] Életrajza: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái* II. (Caban – Exner). Budapest, Hornyánszky, 1893.
- [25] Életrajza: Végh Oszkár: *Nyomdászat Magyarországon. Fejezetek a magyarországi nyomdászat 500 éves történetéből*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1976. Trattner halálának évét a különféle lexikonok eltérően adják meg.
- [26] A történetet Döbrentei nyomán leírja Berkeszi István: *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Temesvár, 1900. 81-82. old.
- [27] Degré születésének évét a régebbi kiadványok 1819-re, az újabb kutatások 1820-ra teszik.
- [28] Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim az 1848-49-ik év előtti, alatti és utáni időkből*. 1-2. Pfeifer, Budapest, 1883-1884.
- [29] Kiadása Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. KSH Könyvtára, Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest, 1960.

[30] Herrmann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* (Jekelfalussy József előszavával). Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, [1895]. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.

[31] A népszámlálási adatok: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája* III. Arad, Krassó-Szörény és és Temes megye. Népszámlálási adatok 1869-1992 között. Pro-Print, Csíkszereda, 2000. Múltunk könyvek.

[32] Kovács János: A cigányok Szegeden. *Ethnographia* VI. 1895. 187 - 198. p., 280 - 288. p., 388 - 393. p.

[33] L. erről Berkeszi István: Temesvár szabad királyi város kis monographiája. im.

[34] Szentkláray Jenő: Temesvár története. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai: Temesvár. Országos Monográfia Társaság, Budapest, 1914. 1-108.